Naamvallen en opstaan.

Het is misschien aardig bij gelegenheid van dit themanummer van *Het Bureau* iets te schrijven over het typisch Nederlandse woord 'naamval'. Het woord *naamval*, zegt het *Woordenboek der Nederlandse Taal*, betekent "elk van de verschillende vormen waaronder een naamwoord in eene taal voorkomt". Dat is natuurlijk veel te weinig precies uitgedrukt, maar bedoeld worden ongetwijfeld de vormen die een naamwoord (eigenlijk een naamwoordsgroep) kan aannemen, afhankelijk van zijn grammaticale functie. Denk aan de functie van subject, direct of indirect object, en possessor (bezitter).

Het woord 'naamval' is duidelijk samengesteld uit de elementen 'naam' en 'val'. 'Naam' betekent hier 'naamwoord'. 'Val' is een leenvertaling van het Latijnse *casus* 'val, geval'. De talen van de ons omringende landen gebruiken gewoon 'val', zonder 'naam': Duits *Fall*, Frans *cas*, Engels *case*, Deens *fald*, etc.

De typisch Nederlandse samenstelling 'naamval' komt bij mijn weten voor het eerst voor in de *Nederduitsche spraekkunst* (1706) van Arnold Moonen: "De naemwoorden zyn eenige **Naemvallen** onderworpen, dat is, byzondere aenwyzingen, waer door hun Getal en geboogene Uitgangen in hunne Buigingen gekent worden. Deeze Naemvallen zyn by de Nederduitschen, gelyk by de Latynen en andere volken, zes in het Eenvouwige en Meervouwige Getal; die men gemeenlyk den Noemer, den Teeler, den Geever, den Aenklaeger, den Roeper, den Neemer noemt." (p. 83)

Moonen denkt hierbij duidelijk aan de Latijnse grammatica, met zijn naamvallen nominativus (noemer), genitivus (teler, i.e. voortbrenger), dativus (gever), accusativus (aanklager), vocativus (roeper), en ablativus (nemer). Deze termen gaan overigens weer terug op het Grieks, waarbij soms een en ander is *lost in translation*: met name de term voor de accusatief, *aitiatikos* is waarschijnlijk eerder op te vatten als 'veroorzaakte' (*causee*) dan als 'aangeklaagde', maar dat terzijde.

Het is opmerkelijk dat dit genereuze aantal van zes naamvallen, op het moment in de geschiedenis van het Nederlands dat de term 'naamval' geïntroduceerd werd, in de werkelijk gesproken taal bij lange na niet gehaald werd. Qua vorm kunnen we ons gerust beperken tot de pronomina, de enige soort naamwoorden waarbij de vorm zich aanpast aan de grammaticale functie. Dan zien we, ook in de 18e eeuw waarin Moonen schreef, hooguit drie verschillende vormen: de subjectvorm *ik/jij/hij/zij* etc., de objectvorm *mij/jou/hem/haar* en de possessorvorm *mijn/jouw/zijn/haar*. Bij gewone zelfstandig naamwoorden waren bij het ontstaan van het Vroegmodern Nederlands in de 17e eeuw alle naamvalsonderscheidingen weggevaagd. De grammaticale functies die geassocieerd zijn met de Latijnse datief, genitief, en ablatief worden omschreven aan de hand van voorzetselconstructies (met *aan* of *van*, etc.).

Vóór Moonen vinden we in plaats van 'naamval' simpelweg 'val' of 'geval'. Zo schrijft Leupenius in zijn *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale* (1653): "Naa de geslagten der naamen (...) volght haare buiginge, dat is een veranderinge door seekere getallen en **gevallen**." (p. 39). Overigens is Leupenius een stuk realistischer dan Moonen: "Sulke gevallen tellt de Latynsche taal tot ses toe (...) maar of wy wel de beteekenissen hebben van die gevallen, soo hebben wy nochtans niet soo veele veranderingen of wy konnen het met de helft wel afsien." (p. 43). Daarvóór vinden we nog bij Spiegel in zijn *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (1584): "ghetal/**val**/gheslacht ende tyd" (p. 85).

Ondertussen is nog steeds tamelijk raadselachtig waarom de vormverandering van het naamwoord aangeduid wordt met het begrip ‘vallen’. Vaststaat dat deze metafoor teruggaat op de oude Grieken, die het hadden over *ptoosis* ‘val’ (van *piptoo* ‘vallen’). Bij Aristoteles wordt *ptoosis* gebruikt om elke vormverandering van woorden aan te duiden, dus zowel naamwoorden als werkwoorden, en zowel inflectie als derivatie. Er is discussie over de vraag of de nominatief ook een *ptoosis* is, of dat alleen de van de nominatief afgeleide vormen zo aangeduid moeten worden. De Stoïsche taalkundigen (o.a. Dionysius Thrax) maakten onderscheid tussen de *ptoosis orthè* (*casus rectus*, ‘rechte val’) en de daarvan afgeleide *ptooseis plagiai* (*casus obliqui*, ‘schuine vallen’). Dat lijkt paradoxaal, tenzij we *casus/ptoosis* niet opvatten als een morfologische maar als een syntactische categorie, die dus niet verwijst naar een al of niet afgeleide vorm, maar naar een grammaticale positie die het naamwoord, inclusief het subject, ‘toevalt’. Daar lijkt wat voor te zeggen (zie Hiersche 1956, Allen and Brink 1980, Primavesi 1994, Vatri 2024).*

Deze definitie van naamval aan de hand van grammaticale functie komt dan weer dicht bij de omschrijving in het lemma van het *WNT*, zodat dat aloude woordenboek er weer een stuk beter op staat.

* Allen, W. Sidney and Charles Oscar Brink. 1980. The old order and the new: a Case history. *Lingua* 50, 61-100. Hiersche, Rolf. 1956. Entstehung und Entwicklung des Terminus πτῶσις ‘Fall’. In Rolf Hiersche, Erika Ising and Gunhild Ginschel, eds., *Aus der Arbeit an einem historischen Wörterbuch der sprachwissenschaftlichen Terminologie*, vol 3, 5-19. Berlin: Akademie Verlag. Primavesi, Oliver. 1994. Casus—πτῶσις: zum aristotelischen Ursprung eines umstrittenen grammatischen Terminus. *Antike und Abendland* 40, 86-97. Vatri, Alessandro. 2024. The curious case of the rise of πτῶσις. Paper presented at *Winged Words: diachronic and comparative perspectives on conceptual metaphors*, Leiden University, September 30.